

I. WPROWADZENIE DO ARCHEOLOGII PROTESTANTYZMU NA ŚLĄSKU

KRZYSZTOF WACHOWSKI

Badania nad protestanckim obrzędkiem pogrzebowym w Polsce, o archeologii Reformacji nie wspominając, trudno traktować jako zaawansowane. Właściwie wymienić można jedynie publikacje dotyczące Śląska, pióra Jana Harasimowicza (1986; 1990; 1993) i niemiecką książkę Manfreda Bunzla (1981) oraz kilka prac odnoszących się do miast nadmorskiej strefy hanzeatyckiej, autorstwa Edwarda Kizika (1998; 2001). Pierwszy z wymienionych autorów jest historykiem sztuki, a pozostali historykami, co w znaczącym stopniu determinowało zakres wykorzystanych przez tych badaczy źródeł. Od niedawna także archeolodzy zaczęli badać w terenie nekropole protestantów. W większości trudno jednak mówić, że jest to efekt specjalnych zainteresowań, najczęściej prowadzono je przy okazji różnorodnych inwestycji. Efekty są bardzo różne: od braku jakiegokolwiek publikacji, poprzez sprawozdania z badań, po nader rzadkie monografie stanowisk. Osobną grupę stanowią specjalistyczne opracowania wybranych kategorii przedmiotów, głównie odzieży i biżuterii, powstałe najczęściej na bazie niepublikowanych sprawozdań konserwatorskich, jednak wyrwane z konkretnych zespołów grobowych. Na ich podstawie nie podobna zatem rekonstruować protestanckiego obrzędku pogrzebowego, tym bardziej, że najczęściej nie zaznaczono, czy znaleziska pochodzą z grobów katolickich czy protestanckich. Na tym tle nie sposób nie wspomnieć o aktywności Stowarzyszenia Kultury Ziemi Wschowskiej, które zorganizowało kilka konferencji poświęconych działalności protestantów na swoim terenie i ziemiach ościennych i zdołało opublikować materiały z sesji (*Kultura funeralna*...2010; *Kościół imienia*...2012). Droga

do zajęcia się archeologią Reformacji w Polsce, jak to ma miejsce na Zachodzie Europy, np. w Wielkiej Brytanii (zob. np. Gaimster, Gilchrist 2003) czy Niemczech, gdzie organizowane są okolicznościowe wystawy (*Fundsache Luther*...2009), a w ramach projektu „Lutherarchäologie” zorganizowano w Halle konferencję i opublikowano referaty (*Mitteldeutschland*...2014), jest jednak bardzo daleka.

Szczególnym problemem są pochówki elit protestanckiego społeczeństwa, ich przedstawiciele chowani byli najczęściej w sarkofagach, w kaplicach, kryptach i pod posadzką świątyni. Groby te, mimo zabezpieczeń, jak zamurowywanie drzwi do krypty, zawsze były rabowane, a zwłoki często bezczeszczone. W tej sytuacji na ogół trudno rekonstruować obrządek pogrzebowy tej części społeczeństwa. Niestety, także przedstawiciele nauki traktują te pochówki często jako swoiste skarbcze i w publikacjach ograniczają się głównie do prezentacji okazałych przedmiotów i ozdobnych trumien. Znane są także przypadki, kiedy nie ma żadnej publikacji z odkryć. W trakcie badań cmentarza i kościoła Salwatora nie natrafiono na nagrobki ani epitafia. Zagadnienie to zostało jednak dla Śląska szczegółowo opracowane (Harasimowicz 1992) i nie będziemy się nim zajmować.

Początki renesansu na Śląsku łączą się z działalnością Jana Turzona na wrocławskim tronie biskupim (1505–1520). Był on wówczas głównym mecenasem sztuki, nie tyle jako przedstawiciel Kościoła, co wybitny humanista. W tym tzw. turzonowskim okresie powstały dzieła skromne (głównie tablice erekcyjne) miejscowych mistrzów oraz nagrobki. Sceny figuralne mieszczą się jeszcze całkowicie w obrębie sztuki późnogotyckiej, a renesansowe

są głównie motywy dekoracyjne. Następcy biskupa Turzona przenoszą na długo rezydencję do biskupiej Nysy, zrywając związki z Wrocławiem. Tymczasem na lata dwudzieste XVI w. datuje się szybkie zwycięstwo Reformacji i przejście Wrocławia pod władzę Habsburgów (Harasimowicz 1986; Mandziuk 1995). Już w 1523 r. probostwo w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu obejmuje Jan Hess, zwolennik odnowy Kościoła, a w latach następnych luteranie przejmują pierwsze katolickie świątynie. Dodajmy, że są to najważniejsze świątynie lewobrzeżnej części miasta – fary św. Marii Magdaleny i św. Elżbiety. Przełom nie ogarnia jednak wszystkich dziedzin sztuki. W trzecim dziesięcioleciu XVI w. dzieła renesansowe przeważają już nad gotyckimi, ale ich całkowicie nie wypierają. Te ostatnie przetrwały do połowy XVI w., a niekiedy do czasów jeszcze późniejszych. Liturgia protestancka ma jednak minimalne potrzeby artystyczne, a dawne wyposażenie kościołów nierzadko jest usuwane. Odbiorcą sztuki staje się więc przede wszystkim mieszczaństwo (zob. Smacka 1963; Kęłowski 1967; Zlat 1967), aczkolwiek wszyscy Piastowie dolnośląscy przeszli na luteranizm bądź rzadziej na kalwinizm.

W 2. połowie XVI w. już tylko wrocławski Ostrów Tumski, niektóre dobra klasztorne i kapitulne oraz część Górnego Śląska stanowią ostoję katolicyzmu (Harasimowicz 1986, s. 3). Praktycznie więc sztuka renesansowa na Śląsku tworzona była w znacznej mierze dla protestantów. Reformacja śląska miała przebieg łagodny (Żmudka 2003, s. 115), co w dużym stopniu utrudnia odróżnienie renesansowych przedstawień charakterystycznych dla sztuki luterńskiej od typowej dla katolików. Zapewne więc nawet dzieła pozbawione cech charakterystycznych dla protestantyzmu, mogły mieć ścisły związek z luteranizmem.

Materialne przejawy pobożności prywatnej kulturowanej w domach czy to katolików czy protestantów są na ogół słabo rozpoznane. Stosunkowo często w czasie prac terenowych znajduwane są typowe dla katolików dewocjonała (zob. Kołyszko 2013), jak pozostałości różańców, gliniane figurki świętych, znaki pielgrzymie, krzyżyki i inne. Ciekawym zjawiskiem, do pewnego stopnia wspólnym dla katolików i protestantów, jest natomiast domowa sakralizacja wina i chleba. W XIV w. pojawiły się w strefie hanzeatyckiej charakterystyczne dzbanki cynowe określane jako *Hansekanne*. Najczęściej uważa się, że naczynia te wykorzystywane były do rozlewania wina oraz jako balast na statkach. Dokładniejsze badania wykazały, że w nadbałtyckiej strefie hanzeatyckiej oraz na Śląsku, niemal wszystkie dzbanki

zawierały pod pokrywką bądź na dnie, plaketkę – najczęściej ze sceną Ukrzyżowania. Przypomnijmy, iż katolicy wierzą, że w czasie Eucharystii następuje rzeczywista przemiana wina w krew, i chleba w ciało Chrystusa. Protestanci traktują jednak tę przemianę w sposób jedynie symboliczny. Dla katolików zatem istotne znaczenie miał bezpośredni kontakt wina lub chleba zwłaszcza z Ukrzyżowanym. Niektóre plakietki umieszczane w dzbanuszkach *Hansekanne* były w istocie znakami pielgrzymimi, co jeszcze podnosiło walor ich świętości. Do tradycji domowej sakralizacji nawiążą w XVI w. protestanci. W tym czasie jednak idea pielgrzymowania, a tym samym produkcja znaków pielgrzymich, ulega znacznemu ograniczeniu, podobnie jak wytwórczość dzbanuszków *Hansekanne*. Pojawiają się jednak cienkościenne naczynia gliniane zdobione nakładką i następnie szklwione. Wśród naczyń związanych ze sferą *sacrum* dominują dzbanki ze sceną Ukrzyżowania na zewnątrz naczynia oraz garnki z dwoma lub trzema uchami, nawiązujące czy to przedstawieniami, czy napisami do symboliki biskupstwa wrocławskiego. Sądzimy, że dzbanki ze sceną Ukrzyżowania służyły protestantom do symbolicznej domowej sakralizacji wina i dlatego bezpośredni kontakt wina z Ukrzyżowanym nie był niezbędny. Tymczasem u katolików zanika chyba idea domowej sakralizacji wina, aczkolwiek utrzymuje się jeszcze w niewielkim stopniu w stowarzyszeniach zakonnych i organizacjach cechowych. Ciekawą sytuację obserwujemy w biskupiej Nysie. Odkryto tam naczynia ze sceną Ukrzyżowania, które łączymy z protestantami oraz naczynia z symboliką nawiązującą do *agnus dei* – głównego atrybutu św. Jana Chrzciciela, patrona miasta i katedry wrocławskiej, a więc niewątpliwie związane z katolikami. Rzadkim przykładem materialnych znalezisk związanych z sakralizacją chleba jest natomiast odkryty we Wrocławiu gliniany półmisek ze sceną Ukrzyżowania (Szajt, Wachowski 2013).

Ostatnia Wieczerza, w czasie której Jezus ustanowił Eucharystię, była dla protestantów niezwykle ważna. Przypomnijmy, że katolicy mają obecnie siedem sakramentów, a protestanci jedynie dwa: chrzest i Wieczerza Pańska. Ponadto Marcin Luter przywrócił prawo udzielania wiernym komunii pod dwiema postaciami: chleba i wina. Znamienne, że protestanci chcieli zapewne przybliżyć mieszczaństwu zarówno scenę Ostatniej Wieczerzy jak i Ukrzyżowania, co przejawia się umieszczaniem w dziełach malarskich postaci z epoki, często samego Lutra i innych. Na słynnym Ołtarzu Reformacji w kościele Mariackim w Wittenberdze, autorstwa Łukasza Cranacha Starszego, centralne miejsce zajmuje obraz ze sceną

Ostatniej Wieczerzy, a poniżej znajduje się znaczne mniejszy obraz ze sceną Ukrzyżowania. Tego rodzaju przedstawień nie znamy wprawdzie z aplikacji na naczyniach glinianych, ale pojawiają się np. na kaflach (*Krása...* 2008, kat. nr 237). Protestantkie potraktowanie Ostatniej Wieczerzy na tyle różniło się od katolickiego, że Krzysztof Niedałowski, autor książki *Zawsze Ostatnia Wieczerza*, zatytułował jeden z jej rozdziałów *Reformowanie stołu* (Niedałowski 2006, s. 65).

Problemów związanych z archeologią Reformacji na Śląsku jest sporo, a w miarę rozwoju badań archeologicznych będą się pojawiały nowe. Coraz częściej archeolodzy (i amatorzy) odkrywają na Śląsku krypty wypełnione głównie cynowymi, niekiedy bogato zdobionymi trumnami. Zabytki te są konserwowane, choć nie zawsze, ale dotąd brak publikacji tych znalezisk. Pod tym względem lepsza jest sytuacja zwłaszcza w północno-zachodniej Polsce. Tymcza-

sem jednak do dyspozycji mamy dużą nekropoleę Salwatora, z obfitym ilościowo wyposażeniem, pozostałości świątyni i bogate zapiski archiwalne (zob. Wojtucki, w tym tomie). Zespół ten od początku, tj. od 1541 r. do około połowy XIX w. był własnością protestantów. Cmentarz Salwatora zlokalizowany w najściślejszym centrum Wrocławia, bezpośrednio przy obecnym domu handlowym „Renoma”, powinien być – patrząc z dzisiejszej perspektywy – miejscem spoczynku przede wszystkim protestanckich mieszczan wrocławskich. W rzeczywistości chowano tam głównie mieszkańców, niekiedy także osoby wykluczone, z terenów położonych na Wygonie Świdnickim, przed Bramą Świdnicką, a więc *extra muros*. Miało to wpływ zarówno na ilość jak i jakość wyposażenia, o zupełnie innej, w porównaniu ze znanymi z Polski nekropolami protestanckimi, symbolice przedmiotów składanych do grobu.

LITERATURA

- Bunzel Manfred
1981 *Die geschichtliche Entwicklung des evangelischen Begräbniswesens in Schlesien während des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Lübeck: Verlag „Unser Weg”.
- Fundsache Luther...
2009 *Fundsache Luther. Archäologen auf den Spuren des Reformators* (Katalog Wystawy), Hg. Harald Meller, Stuttgart: Theiss.
- Gaimster David, Gilchrist Roberta (eds).
2003 *The Archaeology of Reformation 1480–1580*, Maney Publishing, Leeds: The Society for Post-Medieval Archaeology Monograph nr 1.
- Harasimowicz Jan
1986 *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji (1520–1650)*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 819 (=Historia Sztuki, t. 2), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
1990 „*Ars moriendi*” i „*pompa funebris*” na Śląsku w dobie reformacji, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, t. 45, nr 2, s. 185–208.
1992 *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Acta Universitatis Wratislaviensis (= Historia Sztuki, t. 3), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
1993 *Ewangelicki rytuał pogrzebowy w XVI i XVII w.*, Ziemia Śląska, t. 3, s. 69–88.
- Kębłowski Janusz
1967 *Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500–1560*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historii Sztuki, t. 8, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kizik Edmund
1998 *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- 2001 *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów: Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańskie Studia z Dziejów Nowożytnych, t. 1, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kołyško Marek
2013 *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski. Stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kościół imienia...
2012 *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, w: Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (red.), Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.
- Krása...
2008 *Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických renesančních kachlí Moravy a Slezska*, Uherské Hradiště: Slováké Muzeum.
- Kultura funeralna...
2010 *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (red.), Wschowa: Stowarzyszenie Kultury Ziemi Wschowskiej.
- Mandziuk Józef
1995 *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 2: *Czasy reformy protestanckiej i kontrreformacji 1520–1747*, Warszawa.
- Mitteldeutschland...
2014 *Mitteldeutschland im Zeitalter der Reformation*, Hg. H. Meller (= Forschungsberichte des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 4), Halle an der Saale.
- Niedałowski Krzysztof
2003 *Zawsze Ostatnia Wieczerza*, Warszawa: Twój Styl.

Smacka Janina

- 1963 *Jan Turzo. Humanista i mecenas kultury renesansowej*, Roczniki Sztuki Śląskiej, t. 2, s. 77–91

Szajt Jakub, Wachowski Krzysztof

- 2013 *Problem sakralizacji wina i chleba w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Archeologia Polski, t. 58, z. 1–2, s. 199–224.

Zlat Mieczysław

- 1967 *Chronologia i ogólne warunki rozwoju sztuki Wrocławia lat 1500–1650*, w: Tadeusz Broniewski,

Mieczysław Zlat (red.), *Sztuka Wrocławia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 183–256.

Żmudka Izabela

- 2003 *Luteranie a kult świętych na Śląsku. Zagadnienia ikonograficzne*, w: *Kult świętych w Polsce średniowiecznej. Materiały z sympozjum naukowego 30 maja 2001 r.*, Elżbieta Piwowarczyk, Roman Maria Zawadzki (red.), Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT s. 115–121.